

ਭਗਤ ਕਬੀਰ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਸ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1398 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਰਾਣਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਹਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਮਤ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ - (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ - ਨੀਰੂ ਅਤੇ ਨੀਮਾ - ਜਾਤ ਦੇ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ। (2) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਕੁਆਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਲੋਕ ਲਾਜ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਲਹਿਰਤਾਰਾ ਤਲਾਅ ਨੇੜੇ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਰੂ ਤੇ ਨੀਮਾ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਾਲਿਆ। (3) ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਇਕ ਦਿੱਵ ਜੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਮਤ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਖਿਆ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਕਬੀਰ, ਪੀਪਾ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸ (ਰਵਿਦਾਸ) ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜਾਤ ਦੇ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਅਖਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਤੂੰ ਬ੍ਰਹਮਨੁ ਮੈ ਕਾਸੀਕ ਜੁਲਹਾ
ਮੁਹਿ ਤੋਹਿ ਬਰਾਬਰੀ ਕੈਸੇ ਕੈ ਬਨਹਿ ॥
ਹਮਰੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਉਬਰੇ
ਬੇਦ ਭਰੋਸੇ ਪਾਂਡੇ ਡੂਬਿ ਮਰਹਿ ॥¹

ਤੂੰ ਬਾਮਨੁ ਮੈ ਕਾਸੀਕ ਜੁਲਹਾ ਬੁਝਹੁ ਮੋਰ ਗਿਆਨਾ ॥
ਤੁਮ੍ ਤਉ ਜਾਚੇ ਭੂਪਤਿ ਰਾਜੇ ਹਰਿ ਸਉ ਮੋਰ ਧਿਆਨਾ ॥²

ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ -

ਮੁਸਿ ਮੁਸਿ ਰੋਵੈ ਕਬੀਰ ਕੀ ਮਾਈ ॥
ਏ ਬਾਰਿਕ ਕੈਸੇ ਜੀਵਹਿ ਰਘੁਰਾਈ ॥ 1 ॥
ਤਨਨਾ ਬੁਨਨਾ ਸਭੁ ਤਜਿਓ ਹੈ ਕਬੀਰ ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਲਿਖਿ ਲੀਓ ਸਰੀਰ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਜਬ ਲਗੁ ਤਾਗਾ ਬਾਹਉ ਬੇਹੀ ॥
ਤਬ ਲਗੁ ਬਿਸਰੈ ਰਾਮੁ ਸਨੇਹੀ ॥ 2 ॥
ਓਛੀ ਮਤਿ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਜੁਲਾਹਾ ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਲਹਿਓ ਮੈ ਲਾਹਾ ॥ 3 ॥
ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੀ ਮਾਈ ॥
ਹਮਰਾ ਇਨ ਕਾ ਦਾਤਾ ਏਕੁ ਰਘੁਰਾਈ ॥³

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਕਥਨ ਹੈ - ‘ਮਸਿ ਕਾਗਦ ਛੁਆ ਨਹੀਂ, ਕਲਮ ਗਹੀ ਨਹਿੰ ਹਾਥਾ’। ਜੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਿਰ-ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹ ਨਿਰੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮਦਾਸ ਨੇ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ।”⁴

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਿਰ-ਅੱਖਰ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਹਿਸ-ਤਲਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ

ਕੀਤੀ ਜਿਸਦੇ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

(1) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ 541 ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਡਿਤ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਦਵੈਤ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਭਗਤੀਮਈ ਉਪਾਸਨਾ, ਕਰਮਵਾਦ, ਜਨਮਾਂਤਰਵਾਦ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ, ਬੌਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੂਨਯਵਾਦ, ਅਹਿੰਸਾ, ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ ਆਦਿ ਅਪਣਾਏ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਭ੍ਰਾਤਰੀਭਾਵਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਸੱਭ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੰਥ ਚਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ।”⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਬਗ੍ਰਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਨਵੈ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਨਵੈ ਜਾਂ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ।

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥1॥

ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥ ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ

ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ ॥

ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਕੁੰਭਾਰੈ ॥2॥

ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥

ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥3॥

ਅਲਹੁ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਗੁਰਿ ਗੁੜੁ ਦੀਨਾ ਮੀਠਾ ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਸੰਕਾ ਨਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨੁ ਡੀਠਾ ॥ 4 ॥⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ / ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰ-ਯੁਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ - “ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਮਨੂਆ ਕੈਸੇ ਇਕ ਹੋਈ, ਤੂ ਕਹਿਤਾ ਕਾਗਦ ਕੀ ਲੇਖੀ ਮੈ ਕਹਿਤਾ ਆਖਨ ਦੇਖੀ”। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ - “ਕਬੀਰ ਮੁਲਾਂ ਮੁਨਾਰੇ ਕਿਆ ਚਢਹਿ ਸਾਂਈ ਨ ਬਹਿਰਾ ਹੋਇ”

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਮਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ - ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਤੁਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ :

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਹਾ ਤੇ ਆਏ
ਕਿਨਿ ਏਹ ਰਾਹ ਚਲਾਈ ॥
ਦਿਲ ਮਹਿ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਕਵਾਦੇ
ਭਿਸਤ ਦੋਜਕ ਕਿਨਿ ਪਾਈ ॥ 1 ॥
ਕਾਜੀ ਤੈ ਕਵਨ ਕਤੇਬ ਬਖਾਨੀ ॥
ਪੜ੍ਹਤ ਗੁਨਤ ਐਸੇ ਸਭ ਮਾਰੇ
ਕਿਨਹੂੰ ਖਬਰਿ ਨ ਜਾਨੀ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥⁷
ਬੁਤ ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਹਿੰਦੂ ਮੂਏ
ਤੁਰਕ ਮੂਏ ਸਿਰੁ ਨਾਈ ॥
ਓਇ ਲੇ ਜਾਰੇ ਓਇ ਲੇ ਗਾਡੇ
ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਦੁਹੁ ਨ ਪਾਈ ॥⁸

ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਰੋਤ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤਾਂ

ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ ॥ 1 ॥
 ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਬਾਮਨ ਕਬ ਕੇ ਹੋਏ ॥
 ਬਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮੁ ਮਤ ਖੋਏ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥
 ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥ 2 ॥
 ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹਮ ਕਤ ਸੁਦ ॥
 ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥ 3 ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥
 ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ ॥⁹

ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ **ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ** ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਦੈਵੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ / ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸੂਦਰ (ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਦਲਿਤ) ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਫੋਟਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ - ‘ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ’। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਰ ਲਈ ਅਸਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਮ (ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਦੈਵੀ ਹੋਂਦ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ - ‘ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ’। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਸਾਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥
 ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੈ ॥¹⁰

ਡਾ. ਸੁਕਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ

ਹੈ -

“ਮਨੁਖ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ‘ਕਬੀਰ’ ਇਕ ਆਕ੍ਰਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਜਦ ਕੋਈ ਸੁਰ, ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਦਰੋਹ, ਜਦ ਕੋਈ ਨਿਰਭੈ ਆਵਾਜ਼ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਹ ‘ਕਬੀਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਕਬੀਰ’ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। . . . ਕਬੀਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਕ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੀਤ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗ਼ੈਰ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਖ਼ਾਬਾਂ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਜੈ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹੈ।”¹¹

ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਸਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਉਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ (ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ) ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕ-ਸੂਝ ਦੇ ਸੰਚਾਰ-ਮਾੱਡਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ:

¹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 970.

² ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 482.

³ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 524-25.

⁴ ਢਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ (ਸੰਪਾ.), **ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ**, ਪੰਨਾ - 99.

⁵ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ - 178.

⁶ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 1349-50.

⁷ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 477.

⁸ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 654.

⁹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 324.

¹⁰ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ - 662.

¹¹ ਦੇਖੋ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ (ਸੰਪਾ.), **ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ**, ਪੰਨਾ - 101.